

Stefan Dudra

Odbudowa prawosławnej sieci parafialnej na Łemkowszczyźnie po 1956 roku jako element wielokulturowości regionu

W wyniku powojennych przesiedleń (1944–1946) na tereny USRR, a następnie na Ziemie Odzyskane w ramach akcji „Wisła” (1947 r.) życie religijne prawosławnych Łemków na obszarze Łemkowszczyzny przestało istnieć. W większości zabytkowe świątynie wraz z wyposażeniem uległy zniszczeniu. Mienie cerkiewne zostało rozgrabione. Proces odbudowy prawosławnej sieci parafialnej rozpoczął się po 1956 r. Jego efektem było powołanie już w 1959 r. dekanatu rzeszowskiego. Odradzanie się struktury parafialnej napotykało liczne utrudnienia. Wśród najważniejszych należy wymienić nieprzychylnie stanowisko lokalnych władz wyznaniowych, zły stan przekazywanych świątyń, brak duchowieństwa. Jednak do końca lat 60. XX w. udało się stworzyć sieć parafialną, która zaspokajała potrzeby religijne wiernych. Kluczowym momentem dla rozwoju i stabilizacji życia religijnego było erygowanie w 1983 r. diecezji przemysko-nowosądeckiej. W wyniku przemian demokratycznych dokonujących się w Polsce po 1989 r. Cerkiew prawosławna rozpoczęła nowy okres w swojej działalności. Poza elementami integracyjnymi, ze względu na pojawiające się możliwości, mogła w szerszym zakresie wypełniać swoją funkcję kulturotwórczą i stawać się istotnym elementem wielokulturowości regionu.

Słowa kluczowe: Łemkowie, Łemkowszczyzna, mniejszości religijne, prawosławie.

1. Wprowadzenie

Łemkowie od momentu kształtowania się jako odrębna grupa ludności byli wyznawcami prawosławia, a Łemkowszczyzna prawie do końca XVII w. należała do prawosławnej diecezji przemyskiej. Unia brzeska objęła ten obszar dopiero w 1691 r., po przystąpieniu do niej biskupa przemyskiego Innocentego Winnickiego (Bendza 1982, Krochmal 1992)¹. Jednakże sam proces wprowadzania nowej religii napotykał znaczny opór wśród miejscowej ludności (Dubec 2007). Początki powrotów Łemków do „wiary ojców” rozpoczęły się na przełomie XIX i XX w. Zjawisko to przybrało masowe rozmiary w okresie między-

¹ Należy podkreślić, że jeszcze pod koniec XVII w. istniały na Łemkowszczyźnie parafie prawosławne, a parafia w Zyndranowej podporządkowała się unii dopiero w 1709 r. po śmierci ks. Wasylija Barwińskiego, zob. R. Dubec (2007, s. 9).

wojennym. Wtedy to zaczęły powstawać ponownie parafie prawosławne. Silnymi ośrodkami były m.in. Banica, Bartne, Florynka, Izby, Tylawa i Uście Ruskie [obecnie Uście Gorlickie] (Moklak 1997, Dubec 2006).

Trudny dla prawosławia okazał się okres powojenny. Wysiedlenia ludności łemkowskiej na tereny USRR (1944–1946), a następnie na tzw. Ziemie Odzyskane w ramach akcji „Wisła” (1947 r.) doprowadziły do całkowitego zaniku prawosławnego życia religijnego na obszarze Łemkowszczyzny. W wyniku akcji przesiedleńczej uległy dezorganizacji struktury administracyjne Kościoła prawosławnego. Ksiądz Stefan Biegun w raporcie do metropolity Dionizego z 21 lipca 1947 r. pisał, że „[...] wszystkie parafie prawosławne na zachodniej części Łemkowszczyzny w ciągu miesiąca czerwca r.b. z powodu przesiedlenia ludności łemkowskiej przez Wojsko Polskie zostały zlikwidowane”². Sposób przeprowadzania wysiedleń, towarzyszące im represje, a następnie znaczne rozsiedlenie ludności prawosławnej doprowadziły do zmniejszenia liczby wiernych (zmiana wyznania, procesy laicyzacyjne). W dziedzinie materialnej Cerkiew utraciła większość posiadanego majątku. Zniszczono wiele, często zabytkowych świątyń. Jednocześnie Kościół prawosławny został zmuszony do budowania struktur parafialnych na nowych terenach osiedlenia (Kuprianowicz 2003)³.

Celem artykułu jest przedstawienie procesu odbudowy prawosławnej sieci parafialnej na terenie Łemkowszczyzny po 1956 r. jako elementu stanowiącego o wielokulturowości tego obszaru⁴. Powstające parafie prawosławne na nowo wpisały się w krajobraz religijny regionu. W początkowym okresie administracyjnie wchodziły w skład diecezji warszawsko-bielskiej, a następnie znalazły się w strukturze powołanej w 1983 r. diecezji przemysko-nowosądeckiej.

² Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, Raport ks. S. Bieguna do metropolity Dionizego z 21 lipca 1947 r.

³ Szerzej o kształtowaniu się prawosławnego życia religijnego na tzw. Ziemach Odzyskanych zob. K. Urban (1996, 1998), S. Dudra (2004), P. Gerent (2007).

⁴ Obszar Łemkowszczyzny autor utożsamia z terytorium, którego granice wyznaczają zlewiska rzek Oslawy i Laborca oraz linia Popradu. Długość tego klina wynosi ok. 140 km, szerokość przy podstawie ok. 60 km. Najdalej na zachód położoną wsią łemkowską jest Osturnia (południowa Łemkowszczyzna), po stronie północnej najdalej wysuniętą na zachód jest tzw. Ruś Szlachtowska, którą stanowią cztery wsie w okolicy Szczawnicy: Biała Woda, Czarna Woda, Jaworki i Szlachtowa, zob. R. Reinfuss (1998, s. 23–27).

2. Odbudowa struktury administracyjnej Kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie

Życie religijne na Łemkowszczyźnie zaczęło się odradzać w drugiej połowie lat 50. ubiegłego stulecia. Związane to było z postępującą liberalizacją w polityce władz polskich, co wpłynęło na możliwość powrotów w rodzinne strony części wysiedleńców z akcji „Wisła”⁵. Powracająca ludność prawosławna rozpoczęła starania o restytuowanie parafii lub tworzenie nowych. Należy podkreślić, że tego typu działania były prowadzone już w pierwszej połowie lat 50. XX w. Między innymi w 1953 r. ks. Jan Lewiarz podejmował próby uruchomienia parafii w Bartnem. Zakończyły się one jednak niepowodzeniem (Dubec, Felenczak 1999, Gerent 2006). Do sprawy tej powrócił na początku 1955 r. metropolita Makary. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie informowało w czerwcu 1955 r. Urząd ds. Wyznań oraz w lipcu 1955 r. metropolitę Makarego, że ze względu na małą liczbę wiernych nie jest możliwe utworzenie placówki prawosławnej w tej miejscowości⁶. Powoływanie się władz na małą liczbę wiernych będzie w późniejszym okresie częstym elementem stanowiącym o niewyrażaniu zgody na erygowanie parafii.

W sprawie zorganizowania parafii w Bartnem metropolita Makary interweniował ponownie w 1955 i 1956 r. Powyższe działania doprowadziły ostatecznie do wyrażenia zgody na odprawianie prawosławnych nabożeństw; 14 października 1956 r. pierwszą liturgię celebrował ks. Jan Lewiarz. Duchowny ten otrzymał też szerokie pełnomocnictwa w kwestii tworzenia sieci parafialnej na terenie województwa rzeszowskiego. Były one potwierdzone zarówno ze strony władz cerkiewnych, jak i Urzędu ds. Wyznań.

W 1957 r. utworzona została parafia w Bodakach, a w 1958 r. rozpoczęto celebrowanie nabożeństw w Blechnarce, Hańczowej i w Wołowcu. W drugiej połowie lat 50. podjęto także próby erygowania parafii w Koniecznej (1956 r.), Kunkowej (1957 r.), Morochowie (1958 r.), Rozdzielu (1958 r.) oraz w Bielance (1959 r.). Ze względu na negatywne stanowisko władz nie doszło do ich uruchomienia w tym okresie. Utworzenie pierwszych placówek na tym terenie wpłynęło na powołanie w 1959 r. dekanatu rzeszowskiego (pierwszym dziekanem został mianowany ks. Jan Lewiarz).

⁵ Według ogólnych szacunków na Łemkowszczyznę powróciło ok. 2000 osób. Największe nasilenie powrotów miało miejsce w latach 1956–1958 (Reinfuss 1990, s. 133).

⁶ Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd do spraw Wyznań (UdsW), sygn. 25/49, Pismo metropolity Makarego do Urzędu ds. Wyznań z 24 lutego 1955 r. Na dokumencie znajduje się urzędniczy dopisek ręczny: „chodzi o przyciągnięcie grekokatolików do prawosławia”. Miało to ułatwić podjęcie pozytywnej decyzji.

Po powrocie ludności prawosławnej na Łemkowszczyznę rola odradzających się parafii była ogromna. Z nowo utworzonymi radami parafialnymi i chórami cerkiewnymi stały się one pierwszymi formami zorganizowanej działalności wśród Łemków. Wokół świątyń toczyły się sprawy związane m.in. z ich utrzymaniem i dalszą przyszłością. Były też miejscem pierwszych prób zorganizowanej działalności kulturalnej przesiedleńców.

Znacznym problemem dla wiernych był stan przekazywanych świątyń. W większości były one zniszczone i zdewastowane. Miejscowe władze urządziły magazyny m.in. w cerkwiach w Kwiatoniu, Regetowie i Wysowej. Podobnie przedstawiała się sytuacja z innymi obiektami (Bartne, Blechnarka, Gładyszów, Wołowiec – stajnie dla bydła i nierogacizny; cerkiew w Bodakach zamieniono na stodołę, a na górze Jawor k. Wysowej żołnierze z wojsk ochrony pogranicza urządzili szalet). Poza tym uległo zniszczeniu i profanacji wiele cmentarzy parafialnych, cennych i zabytkowych ikon oraz wyposażenia cerkiewnego. Część została przejęta przez miejscowe parafie rzymskokatolickie. Zasadniczo w najlepszych warunkach przetrwały właśnie cerkwie przejęte przez Kościół katolicki (Bielanka, Hańczowa, Leszczyny). Z powyższych względów erygowanie parafii nie oznaczało bezpośrednio rozpoczęcia działalności duszpasterskiej.

Wspólne prace przy odbudowie i remontowaniu świątyń na nowo integrowały lokalne społeczności. Pierwsze nabożeństwa „w górach” stanowiły ważne wydarzenie w życiu wiernych. Plac przy budynku cerkwi stawał się miejscem spotkań. Spełniał istotną funkcję społeczną i organizacyjną. Dla większości Łemków Cerkiew nabierała szczególnego znaczenia. Była ostoją tożsamości, przede wszystkim religijnej, ale również kulturowej i narodowościowej. Stawała się też, w zróżnicowanej wyznaniowo społeczności Łemkowszczyzny (katolicy, grekokatolicy, protestanci), istotnym elementem wielokulturowości regionu.

Dalsze zmiany w strukturze parafialnej zaszły w latach 60. XX w. Udało się wtedy utworzyć parafię w Pielgrzymce (1960 r.), w 1962 r. powstały placówki w Komańczy, Turzańsku i Szczawnem. W 1966 r. otwarte zostały punkty duszpasterskie w Bielance i Kunkowej. Ośrodki duszpasterskie w Gładyszowie, Leszczynach, Koniecznej, Regetowie i Zdyni rozpoczęły funkcjonowanie w 1967 r. Dwa lata później została przekazana kaplica na św. Górze Jawor (Gerent 2006).

Należy podkreślić, że proces przekazywania cerkwi był celowo przez władze administracyjne utrudniany lub spowalniany. Często w pierwszej kolejności przekazywano obiekty w miejscowościach, w których nie było dostatecznej liczby ludności prawosławnej lub świątynie nie nadawały się do użytkowania (np. w Kwiatoniu). Natomiast tam, gdzie znajdowała się znacząca liczba wiernych, cerkwie były zamykane lub celowo niszczone. Dodatkowym elementem utrudniającym rozwój prawosławnego życia religijnego był fakt, że przekazane

już świątynie nie posiadały pomieszczeń dla duchownego (z przekazanych do 1968 r. 30 obiektów tylko przy kilku znajdowały się plebanie)⁷.

W latach 60. w dalszym ciągu podejmowano bezskuteczne próby utworzenia parafii w Rozdzielu. Pomimo interwencji metropolitów: Tymoteusza (1961 r.) i Stefana (1967 r.) oraz mieszkańców Rozdziela (1966 r.) sprawa utworzenia parafii nie została pozytywnie załatwiona. Przez prawie trzy dekady powyższa kwestia była symbolem negatywnej polityki polskich władz wobec prawosławia na Łemkowszczyźnie⁸.

W drugiej połowie lat 60. XX w. kontrowersje budziła także sprawa nabożeństw w Pielgrzymce, na które nie wyrażały zgody miejscowe władze administracyjne. W tym okresie niepowodzeniem zakończyły się też próby uzyskania świątyń w Olchowcu, Śnietnicy i Czarnej. Podobnie jak w innych przypadkach, w opinii Wydziału ds. Wyznań PWRN w Rzeszowie nie należało tworzyć na Łemkowszczyźnie nowych parafii prawosławnych ze względu na zbyt małą liczbę wiernych. Analogicznie zakończyła się też sprawa placówek w Krempnej, Nowicy, Tyławie i Tyliczu⁹.

Odradzanie się prawosławnego życia religijnego na Łemkowszczyźnie napotykało liczne utrudnienia. Wśród najważniejszych należy wymienić nieprzychylnie stanowisko lokalnych władz wyznaniowych. Przede wszystkim zarzucały one Kościołowi występowanie o tworzenie parafii w miejscowościach zamieszkałych przez małą liczbę wiernych oraz delegowanie na ten teren niedostatecznej liczby księży. Podnoszono też zarzuty dotyczące ich wykształcenia. Według charakterystyki, wydaje się że zbyt jednostronnej, sporządzonej w Wydziale ds. Wyznań w Rzeszowie, duchowni prawosławni niosący posługę na tym terenie to „w większości młodzi ludzie bez doświadczenia duszpasterskiego [...], chwiejni i ulegli, powaśnieni ze sobą na tle materialnym, wzajemnie się szkalujący. Z uwagi na to nie spełniają swej roli jako duszpasterze w rejonie traktowanym jako misyjny”. Podkreślano także, że przy „[...] konfrontacji poziomu wiedzy teologicznej, ogólnej, doświadczenia w pracy duszpasterskiej kleru prawosławnego, greckokatolickiego i rzymskokatolickiego bilans ujemny występuje zawsze po stronie kleru prawosławnego, tym bardziej, że na styku z Koś-

⁷ AAN, UdsW, sygn. 131/286, Informacja o pobycie w województwie rzeszowskim delegacji Urzędu do spraw Wyznań z 22–24 lutego 1968 r.

⁸ Szerzej o sprawie utworzenia parafii w Rozdzielu patrz: S. Dudra (2012, s. 73–81).

⁹ AAN, UdsW: sygn. 131/394. Pismo metropolity Stefana do Urzędu do Spraw Wyznań z 17 stycznia 1967 r., sygn. 131/395, Pismo metropolity Stefana do PWRN w Rzeszowie z 20 lutego 1968 r.

ciółem prawosławnym kurie rzymskokatolickie kierują księżę z odpowiednim przygotowaniem i doświadczeniem”¹⁰.

Wynikiem powyższej sytuacji była malejąca liczba wiernych w poszczególnych parafiach prawosławnych. Istotny wpływ na to zjawisko miało też odradzanie się Kościoła greckokatolickiego na terenie południowo-wschodniej Polski i możliwość tworzenia własnej sieci parafialnej. W tym okresie notowano przypadki przechodzenia parafii prawosławnych na greckokatolickie, zarówno pod względem „obrazku, obyczaju, jak i kultywowania tradycji i zadań cerkwi greckokatolickiej”. Władze zwracały ponadto uwagę, że Cerkiew prawosławna w konflikcie z wyznaniem greckokatolickim „[...] zajmuje pozycję pasywną, często rezygnuje z obrony. Pozwala sobie na zabieranie wiernych, szkalowanie całego kościoła, duchownych i wiernych”¹¹. Wydaje się, że władze obawiały się „grekokatolizacji prawosławia” i „ukrainizacji Łemków”.

Sytuacja była skomplikowana. Władze czyniły zarzuty duchowieństwu prawosławnemu za brak inicjatywy „na kierunku greckokatolickim”, jednocześnie utrudniając mu prowadzenie działalności duszpasterskiej. Składały się na to przede wszystkim trudne warunki pracy kapłańskiej (brak plebanii i mieszkań dla duchowieństwa), nieprzychylny klimat współpracy z władzami wojewódzkimi i powiatowymi (sprawa Polan, Rozdziela i w ogóle erygowania nowych parafii). Jednocześnie podkreślano, że ludność zamieszkująca tereny południowo-wschodniej Polski „jest niezamożna, w poważnym stopniu rozproszona [...], nie ma szerszej bazy społecznej, która byłaby podstawą do tworzenia na szerszą skalę nowych placówek Kościoła prawosławnego”¹².

Przedstawione zagadnienia wpłynęły na zarysowanie programu działań mającego na celu wzmocnienie pozycji Kościoła prawosławnego. Dotyczył on przede wszystkim sprawy „alarmującego ożywienia się ukraińskich elementów greckokatolickich”. W opinii władz cały ten ruch należał „[...] zdecydowanie do sił antysocjalistycznych [...], antyradzieckich i antypolskich”¹³. Proponowano zapobiegać zajmowaniu przez grekokatolików nieczynnych cerkwi i odprawianiu tam nabożeństw, a ponadto wpłynąć na zwiększenie aktywności kleru prawosławnego poprzez regularne i częstsze odprawianie nabożeństw we wszystkich placówkach. Miało się to dokonać, m.in. poprzez zwiększenie liczby duchow-

¹⁰ AAN, UdsW, sygn. 131/396, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 15 lipca 1969 r.

¹¹ Ibidem.

¹² AAN, UdsW, sygn. 131/398, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 6 kwietnia 1968 r.

¹³ AAN, UdsW, sygn. 131/398, Plan uaktywnienia działalności PAKP na Rzeszowszczyźnie i w południowo-wschodniej części województwa krakowskiego w obliczu alarmującego ożywienia się ukraińskich elementów grecko-katolickich z 1969 r.

nych oraz podział terenu województwa rzeszowskiego na nowe dekanaty, co „[...] zbliżyłoby diekana do rozrzuconych parafii i wzmocniło jego nadzór nad działalnością duchownych”¹⁴.

Pomimo zarysowanego pod koniec lat 60. XX w. programu sytuacja nie poprawiła się. W latach 70. uległa nawet pogorszeniu. W tym okresie nie udało się, mimo licznych starań, uruchomić żadnej parafii prawosławnej. W styczniu 1970 r. władze wyznaniowe ponownie odmówiły zgody na reaktywowanie parafii w Tyliczu. Po raz kolejny Cerkiew nie uzyskała zgody na utworzenie parafii w Rozdziele. Kwestię tę podejmował metropolita Bazyli oraz wierni, którzy zwracali się m.in. do premiera Piotra Jaroszewicza, Urzędu ds. Wyznań i KC PZPR w Warszawie (Dudra 2012). Niepowodzeniem zakończyła się także ponowna próba uruchomienia placówki w Hańczowej i Tylawie. Zwracano się ponownie o przekazanie świątyń w Przysłupiu, Nowicy, Rzepedzi, Daliowej, Olchowcu, Uściu Gorlickim i Gładyszowie. Oddzielnym problemem rzutującym na sytuację życia religijnego na Łemkowszczyźnie była sprawa parafii w Polanach¹⁵.

Zmiany w strukturze parafialnej na Łemkowszczyźnie przyniósł dopiero początek lat 80. ubiegłego stulecia. Kluczowym momentem dla rozwoju i stabilizacji życia religijnego na tym terenie było erygowanie diecezji przemysko-nowosądeckiej. Koncepcje dotyczące zmian w strukturze diecezjalnej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego oraz erygowania nowej jednostki administracyjnej w południowo-wschodniej Polsce pojawiły się już w latach 50. i 60. XX w. Rozważano wówczas utworzenie diecezji przemysko-sanockiej, przemysko-sądeckiej lub krakowsko-rzeszowskiej. Inicjatorem przedsięwzięcia były zarówno władze państwowe, jak i kościelne. Związane było to m.in. z dążeniem do wzmocnienia stanu posiadania Kościoła prawosławnego na tym terenie. Działania w tym kierunku podejmował biskup Bazyli (w latach 1961–1970 ordynariusz diecezji wrocławsko-szczecińskiej). Jednakże opinia Wydziału ds. Wyznań w Rzeszowie zadecydowała o negatywnym stanowisku władz dotyczących powyższego projektu. Wpłynęła na to rzekoma obawa dotycząca „możliwości występowania konfliktów narodowościowych i religijnych na tym terenie”.

¹⁴ AAN, UdsW, sygn. 131/398, Notatka dotycząca problematyki wyznaniowej wobec ludności ukraińskiej (w tym i łemkowskiej) oraz kierunku pracy duszpasterskiej Kościoła prawosławnego z ludnością wyznania greckokatolickiego z 24 listopada 1969 r. *De facto* podział na nowe dekanaty został przeprowadzony dopiero w 1977 r. Istniejący dekanat rzeszowski został podzielony na dwa dekanaty: przemyski i nowosądecki.

¹⁵ Spór o cerkiew, który rozpoczął się w latach 60. XX w., został zakończony dopiero w 2003 r. zlikwidowaniem parafii prawosławnej w tej miejscowości, szerzej zob.: J.L. Sobolewski (1983), M. Bołtryk (1995), S. Dudra (2009).

Do kwestii tej powrócono w 1979 r. sobór biskupów zaproponował erygowanie diecezji sanockiej. Pod koniec 1982 r. metropolita Bazyli ponownie interweniował w sprawie utworzenia nowej eparchii. Ze względu na brak reakcji ze strony Urzędu do spraw Wyznań kwestia ta została ponownie poruszona w lipcu 1983 r. Ostatecznie 6 września 1983 r. władze wyraziły zgodę na zmiany w strukturze administracyjnej Cerkwi¹⁶. Nowo powołana diecezja przemysko-nowosądecka obejmowała swym działaniem ówczesne województwa: krośnieńskie, nowosądeckie, przemyskie, tarnowskie i rzeszowskie. Ordynariuszem został ks. biskup Adam (Aleksander Dubec). W jej skład weszły dwa dekanaty, wyłączone z diecezji warszawsko-bielskiej: przemyski i nowosądecki. W ich ramach działalność duszpasterską prowadziło 31 punktów duszpasterskich¹⁷.

Powołanie nowej diecezji wpłynęło na większe możliwości w podejmowaniu starań o erygowanie nowych punktów duszpasterskich również na Łemkowszczyźnie. Już w 1985 r. rozpoczęto odprawianie nabożeństw w Gorlicach, Rozdzielu i Zyndranowej. Od 1988 r. celebrowane były także nabożeństwa w Kwiatoniu. Kolejne zmiany w strukturze parafialnej zaszły w 2003 r. Zamknięta została parafia w Polanach z filią w Zyndranowej. W tej ostatniej miejscowości erygowana została natomiast samodzielna parafia św. Mikołaja.

Do 1989 r. Cerkiew prawosławna, pomimo ograniczonych możliwości działania wynikających z polityki władz państwowych, była istotnym czynnikiem integrującym Łemków i jednocześnie ważnym elementem kulturotwórczym w dziejach tej społeczności. Świątynia prawosławna była jednym z niewielu miejsc, w którym poza liturgią, usłyszeć można było kazania i śpiewy w „swoim języku”. W cerkwiach i na plebaniach śpiewano tradycyjne kolędy cerkiewne. Umożliwiło to przetrwanie trudnego okresu, w którym polityka władz nie sprzyjała rozwojowi mniejszości religijnych. Dzięki zorganizowanej działalności Cerkwi prawosławnej rozpoczęto m.in. odbudowę cmentarzy parafialnych, przydrożnych kaplic. Odzyskano wiele cennych i zabytkowych ikon oraz wyposażenia cerkiewnego.

¹⁶ AAN, UdsW, sygn. 131/416, Pismo Urzędu do spraw Wyznań do metropolity Bazylego z 6 września 1983 r. Po latach abp Adam wspominał, że w sprawie erygowania diecezji wystąpili na „początku 1981 r. wierni, którzy złożyli do Metropolii i rządu podanie z dwoma tysiącami podpisów”. A następnie już po pozytywnej decyzji o utworzeniu diecezji „przez ponad pół roku nie było komu podpisać decyzji [...], bo przeciwko jej powstaniu zaprotestował Kościół rzymskokatolicki i miejscowe władze. Dopiero 6 września podpisał ją ówczesny przewodniczący Rady Państwa”, zob. A. Radziukiewicz (2003, s. 5).

¹⁷ W 1992 r. erygowany został dekanat sanocki, w jego skład weszły parafie wydzielone z dekanatu przemyskiego, Archiwum Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej (APDWSz), Dekret Nr 175 Prawosławnego Biskupa Przemyskiego i Nowosądeckiego z 30 kwietnia 1992 r.

3. Działalność Cerkwi prawosławnej po 1989 roku

W wyniku przemian demokratycznych dokonujących się w Polsce po 1989 r. Cerkiew prawosławna rozpoczęła nowy okres w swojej działalności. Poza elementami integracyjnymi, ze względu na pojawiające się możliwości, mogła w szerszym zakresie wypełniać swoją funkcję kulturotwórczą i stawać się istotnym elementem wielokulturowości regionu. Świątynie i plebanie stały się miejscem licznych wystąpień i wykładów poświęconych historii oraz kulturze Łemków i Łemkowszczyzny (ryc. 1). Dotyczyły one przede wszystkim tych elementów, które ze względu na uwarunkowania polityczne i cenzurę były w powojennym okresie poza ogólnodostępnym obiegiem (m.in. działalność UPA na Łemkowszczyźnie, przyczyny akcji „Wisła”, sprawa obozu w Jaworznie).

Po 1989 r. nastąpiło wyraźne ożywienie prawosławnej działalności na Łemkowszczyźnie. W 1992 r. powołane zostało Bractwo Młodzieży Prawosławnej Diecezji Przemysko-Nowosądeckiej. Stało się ono m.in. organizatorem rajdów rowerowych szlakami: „Zniszczonych cerkwi” i „Św. Maksyma Gorlickiego” oraz pielgrzymek na św. Górę Jawor i do monasteru w Ujkowicach. Aktywnie włączyło się również w akcje organizowania obozów letnich i zimowych dla dzieci i młodzieży¹⁸.

Wśród najmłodszych Łemków dużą popularnością cieszy się utworzona w 1996 r. Diecezjalna Organizacja Sportowa (jest organizatorem turniejów oraz imprez sportowo-rekreacyjnych). W 2001 r. został powołany Prawosławny Uczniowski Klub Sportowy „Karpaty”, funkcjonujący przy parafii w Gładyszowie. Specjalizuje się on w kilku dyscyplinach sportowych i turystycznych.

W 2000 r. utworzono Diecezjalny Ośrodek Kultury Prawosławnej „Elpis” z siedzibą w Gorlicach. Jego zadaniem jest szerzenie kultury prawosławnej przez działalność religijno-oświatowo-wychowawczą. W ramach ośrodka działają specjalistyczne oddziały: Wydział Katechizacji, Biblioteka Diecezjalna, Muzeum Diecezjalne i Archiwum Karpackie. Prowadzona jest także działalność wydawnicza. W jego siedzibie mieści się redakcja kwartalnika „Antyfon” i „Almanachu Diecezjalnego”¹⁹, na których łamach jest poruszana tematyka łemkowska. W Ośrodku Kultury Prawosławnej w Gorlicach odbywa się także cykliczny Ogólnopolski Konkurs Recytacji Poezji Łemkowskiej. Biorą w nim udział młodzi Łemkowie (uczniowie szkół podstawowych i gimnazjalnych) reprezentujący placówki i punkty nauczania języka łemkowskiego z całej Polski.

¹⁸ O formach działalności Bractwa Młodzieży Prawosławnej Diecezji Przemysko-Nowosądeckiej zob. roczniki kwartalnika „Antyfon”.

¹⁹ Pierwszy numer „Antyfonu” (nr 1–2) ukazał się w 1997 r., natomiast tom pierwszy „Almanachu Diecezjalnego” w 2005 r.

Diecezjalny Ośrodek Kultury Prawosławnej „Elpis” w Gorlicach był także inicjatorem inwentaryzacji i restauracji cmentarzy łemkowskich. Pierwsze prace rozpoczęto w 2001 r. na terenie gminy Sękowa (powiat gorlicki) w ramach projektu „Pamięć silniejsza od śmierci”. Odnowione zostały nekropolie w nieistniejących wsiach w Radocynie, Długiem, Lipnej oraz w Hyrowej. Działalność ma charakter ekumeniczny, w prace zaangażowana była młodzież różnych wyznań i narodowości (Polacy, Łemkowie, Słowacy, Ukraińcy). Polegają one m.in. na oczyszczaniu krzyży, pionowaniu pochylonych pomników, sklepaniu połamanych i popękanych części i ogólnych pracach konserwatorskich. Planowane są prace na kolejnych połemkowskich cmentarzach oraz renowacje przydrożnych krzyży²⁰.

Współpracę z parafiami prawosławnymi podjęły również główne świeckie organizacje łemkowskie: Stowarzyszenie Łemków (utworzone w 1989 r.) i Zjednoczenie Łemków (1990 r.). Istotnym elementem jest łemkowska „Watra” w Zduni. Pomimo że jest to inicjatywa świecka, uzyskała wsparcie hierarchii i duchowieństwa prawosławnego, które aktywnie uczestniczy w tym „łemkowskim święcie kultury”. „Watra” spełnia ważne elementy kulturotwórcze i poznawcze (popularyzacja kultury i sztuki, liczne konkursy dotyczące historii Łemków i Łemkowszczyzny). W podobnym kontekście należy umieścić także kermesze – czyli cerkiewne odpusty łemkowskie, nawiązujące do tradycyjnych obchodów świąt patronalnych w międzywojennej Łemkowszczyźnie. Mają one wymiar religijny, kulturowy i ekumeniczny. W ich trakcie, poza częścią liturgiczną, odbywają się liczne imprezy kulturalne (występy zespołów łemkowskich, wystawy fotografii, malarstwa, prezentacje wyrobów regionalnych).

Istotną rolę wśród prawosławnych Łemków odgrywa kult św. Maksyma Gorlickiego²¹. Jego „proślownienie” (kanonizacja) miało miejsce 11 września 1994 r. Było to pierwsze tego typu wydarzenie w historii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Kapłan-męczennik Maksym Gorlicki

²⁰ Efektem inicjatywy było także wydawnictwo *Inwentaryzacja łemkowskich cmentarzy...* (2003), szerzej o projekcie „Pamięć silniejsza od śmierci” zob. kwartalniki „Antyfon” za lata 2001–2011.

²¹ Ks. Maksym Sandowicz (1886–1914) ukończył seminarium duchowne w Żytomierzu, w 1911 r. otrzymał święcenia kapłańskie i został mianowany proboszczem parafii w Zduni, pełnił też posługę w Grabiu, przyczynił się do powrotu Łemków do prawosławia. W 1912 r. został przez władze austriackie aresztowany i deportowany do Lwowa, po dwuletnim pobycie w więzieniu i procesie został zwolniony w kwietniu 1914 r. Po wybuchu pierwszej wojny światowej został ponownie aresztowany i osadzony w więzieniu w Gorlicach: oskarżony o moskalofilstwo i sprzyjanie Rosji. Szóstego września 1914 r. został rozstrzelany bez wyroku sądowego. Już w okresie międzywojennym postać ks. Maksyma była czczona i stała się symbolem walki o prawosławie, zob. *Żywot świętego Maksyma...* (2005).

jest współcześnie symbolem Łemków trwających przy swoich tradycjach oraz prawosławnej wierze przodków. Jednym z przejawów kultu są ikony z jego wizerunkiem znajdujące się w wielu cerkwiach łemkowskich oraz świątynie pod jego wezwaniem. Uroczyscie obchodzone są także święta parafialne w dniu tego patrona. Konsekwentna w 1992 r. cerkiew św. Trójcy w Gorlicach jest pomnikiem męczeńskiej śmierci ks. Maksyma Sandowicza (Dubec 2005).

4. Podsumowanie

Wymienione wyżej elementy są istotnym składnikiem wielokulturowości Łemkowszczyzny. Erygowane po 1956 r. parafie prawosławne odgrywają przede wszystkim ważną rolę duszpasterską. Ich sieć zaspokaja podstawowe potrzeby religijne wiernych. Brak duchowieństwa, będący jednym z zasadniczych problemów związanych z należytym funkcjonowaniem i rozwojem placówek prawosławnych, został rozwiązany w drugiej połowie lat 80. ubiegłego stulecia. Stała i systematyczna posługa kapłańska przyczyniła się do rozwoju poszczególnych ośrodków. Po 1989 r. wzrosło znaczenie laikatu, w tym młodzieży, która aktywnie włączyła się w działalność parafialną. Była ona inicjatorem wielu przedsięwzięć o charakterze religijnym, kulturowym i ekumenicznym. Cerkiew poprzez swoją działalność pozareligijną wpisuje się w proces kształtowania tożsamości tego regionu, stanowi też ważny element łemkowskiej kultury i świadomości narodowej jej mieszkańców. Oddziałuje również na wyznawców innych religii. Współcześnie jest trwałym komponentem krajobrazu religijnego i kulturalno-oświatowego Łemkowszczyzny.

Literatura

- Barna A., 2008, *Chmury i słońce nad Łemkowyną*, Oficyna Wydawnicza Atut–Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław.
- Bendza M., 1982, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681*, Warszawa.
- Bołtryk M., 1995, *Duma Łemków*, [w:] Radziukiewicz A., Bołtryk M. (red.), *Precz z mnichami*, Białystok.
- Dubec R., 2005, *Recepcja św. Maksyma Gorlickiego w Polsce i na świecie*, „Almanach Diecezjalny”, t. 1, s. 97–102.
- Dubec R., 2006, *Proces odradzania się Kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym (1926–1939)*, „Almanach Diecezjalny”, t. 2, s. 49–70.
- Dubec R., 2007, *Prawosławie wśród Rusinów Karpackich na przełomie XIX i XX wieku*, „Almanach Diecezjalny”, t. 3, s. 9–17.
- Dubec R., Felenczak J., 1999, *Szematyzm. Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji przemysko-nowosądeckiej*, Gorlice.

- Dudra S., 2004, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra.
- Dudra S., 2009, *Prawosławna parafia w Polanach. Z dziejów konfliktu*, „Cerkiewny Wiestnik”, 1, s. 34–44.
- Dudra S., 2012, *Erygowanie parafii prawosławnej w Rozdzielu jako element polityki wyznaniowej w powojennej Polsce*, „Rocznik Ruskiej Bursy”, s. 73–82.
- Gerent P., 2005, *Zarys dziejów prawosławnej diecezji przemyskiej*, „Almanach Diecezjalny”, t. 1, s. 23–49.
- Gerent P., 2006, *Proces powstawania parafii prawosławnych na Podkarpaciu po 1956 roku*, „Antyfon”, 1, s. 11–13.
- Gerent P., 2007, *Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Toruń.
- Inwentaryzacja łemkowskich cmentarzy w nieistniejących wsiach na terenie gminy Sękowa*, cz. 1: *Banica, Długie, Lipna (stan na 31.10.2002)*, 2003, Dubec R. (red.), Gorlice.
- Krochmal A., 1992, *Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926–1936*, [w:] Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. 1, Rzeszów, s. 285–299.
- Kuprianowicz G., 2003, *Akcja „Wisła” a Kościół prawosławny*, [w:] Pisuliński J. (red.), *Akcja „Wisła”*, Warszawa, s. 153–173.
- Moklak J., 1997, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*, Kraków.
- Radziukiewicz A., 2003, *Weź krzyż i idź za mną*, „Przegląd Prawosławny”, 3: http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=329&id=8.
- Reinfuss R., 1990, *Śladami Łemków*, Warszawa.
- Reinfuss R., 1998, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Sanok.
- Schematyzm. Katalog świętyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji przemysko-nowosądeckiej*, 1999, opr. R. Dubec, J. Felenczak, Gorlice.
- Sobolewski J.L., 1983, *Spór o cerkiew*, „Życie Literackie”, 17, s. 8–10.
- Urban K., 1996, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970*, Kraków.
- Urban K., 1998, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946–1956*, Białystok.
- Żywot świętego Maksyma Gorlickiego (Sandowicza)*, „Almanach Diecezjalny”, 2005, t. 1, s. 79–96.

Rebirth of the Orthodox Church in the Lemko Region after 1956 as a part of the multicultural region

Summary

As a result of the post-war resettlement (1944–1946) to the areas of the Ukrainian SSR, then to the so-called recovered territories, as part of the „Vistula Action” (1947), the area of Orthodox Lemkos’ religious life ceased to exist. Most historic temples with

their equipment were destroyed. The Orthodox property was plundered. The process of restoration of the Orthodox parish network began after 1956. Its result was the establishment of Rzeszów Deanery already in 1959. The revival of the parish structures encountered numerous difficulties. Among the most important should be mentioned unfavorable position of local religious authorities, poor conditions of the temples, the lack of clergy. However, by the end of the 60s it had been possible to create a network of parish temples, which in general satisfied the religious needs of the faithful. The key moment for the development and stabilization of the religious life was the erection of Przemyśl – Nowy Sącz Diocese in 1983. Following the democratic changes taking place in Poland after 1989, Orthodox Church began a new period in its operations. In addition to the integration, because of the emerging opportunities, in a wider range it could fulfill its culture-creating role and become an important element of the multicultural region.

Key words: Lemkos, Lemko religious minorities, Orthodoxy.

Stefan Dudra, prof. nadzw. dr hab.

Instytut Politologii, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Zielonogórski,
65-762 Zielona Góra, al. Wojska Polskiego 69